

УДК 327.2

Лаврук Т. П.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
філософії, філософії права і юридичної психології,
Івано–Франківський університет права
ім. Короля Данила Галицького
(Україна, Івано–Франківськ)

КОНЦЕПТ ГЕОПОЛІТИКИ: ПРОСТОРОВА ТА ЕКОНОМІЧНА ДЕТЕРМІНАНТИ

Геополітична дійсність сучасності суперечлива, що зумовлює потребу прискільки уваги до концептуальних обґрунтувань її трансформації. Превалювання географічної детермінанти в класичних теоріях обґрунтовано відповідними аспектами світового політичного процесу. Просторовий фактор як базовий доповнено економічним, який модернізував і саму геополітику, і основоположні аспекти наукових гіпотез.

Ключові слова: геополітична дійсність, інтерпретація, трансформація, змістовні параметри, географічний чинник, економічна детермінанта.

Істотною детермінантою політики є природно–географічне середовище. Часто вирішальний вплив на перебіг політичних процесів, динаміку подій і тенденцій, структурних та інституційних перетворень і т. ін. справляють

саме геополітичні фактори. Геополітика є сферою знань, котра окреслює закономірні зв'язки між географічними умовами та політикою, залежність політичних процесів від географічного статус-кво. Енциклопедія Britannica пов'язує геополітику з використанням географії в інтересах досягнення політичної мети: геополітика слугує у виразненню політики з урахуванням факторів впливу на неї природного середовища. В енциклопедії Americana геополітика витлумачується наукою, котра оперує в симбіотичній єдності географічними, соціоісторичними, політичними та іншими факторами, що справляють істотний вплив на стратегічний потенціал держави.

Політичний поділ світу не співпадає з його поділом на географічні регіони. Таке неспівпадіння створює в кожному випадку сукупність специфічних протиріч між різними державами щодо територіального поділу, природних ресурсів тощо [10, с. 68–69]. Історія розвитку ідей географічного детермінізму віддзеркалює історію поступового просторового ущільнення землі: відтоді, як а) простір в багатьох місцях був вільним, б) через етапи поступового його заселення, освоєння, розподілу і завоювання, в) до кінця XIX – початку XX століття, коли практично все було заселено й поділено, тому держави вже не могли дозволити собі розкіш розв'язувати свої демографічні та ресурсні проблеми шляхом освоєння вільних земельних і сировинних обширів. Як закономірний наслідок – виникла якісно нова геополітична ситуація, значення якої усвідомила саме геополітика.

На переконання О. Мауля, якщо сфера геополітики – це просторові потреби і вимоги держави, то політичну географію цікавлять передовсім просторові умови буття держави. Якщо політична географія розглядає особливості й закономірності політичних пріоритетів з точки зору простору, то геополітика – навпаки – розглядає простір з точки зору політики. Політична географія акцентує увагу на значущості географічного середовища та його впливу на політику держави. Натомість геополітика основне вістря уваги спрямовує на розкриття і дослідження можливостей активного використання політикою факторів географічного середовища і впливу на них в інтересах безпеки держави.

Виникнення геополітики на межі XIX–XX століть обумовлене не тільки логікою наукового знання, але й потребою осмислення нових політичних реалій. Геополітика є сферою знання і мистецтвом управління просторовою складовою суспільної дійсності. Як зазначав А. Гетнер, географічна причинність є природним мотивом людських дій. У свою чергу Р. Челлен інтерпретував геополітику як насамперед засіб привертання уваги політичних діячів до ролі географічних характеристик в управлінні державою. До слова, до цієї дефініції схилився і К. Хаусхофер. Безперечно, множинність сучасних інтерпретативних образів геополітики – свідчення полісубстанціональності геополітичного як такого.

З точки зору етимології термін «геополітика» складається з двох грецьких слів: гео – земля та politicos – все, що пов'язане з містом: держава, громадянин. Введення в науковий обіг терміну «геополітика» пов'язують якраз з іменем шведського науковця і суспільного діяча Р. Челлена, який вивчав системи управління з метою виявлення шляхів, котрі сприяють творенню ефективної держави. Він здійснив спробу проаналізувати «анатомію політичної сили та її географічні основи» в своїй основній праці –

«Staten som Lifsform». Автор наголошував на необхідності органічного поєднання п'яти взаємопов'язаних між собою елементів політики: економополітики, демополітики, соціополітики, кратополітики та геополітики. При цьому він відрекомендував геополітику наукою, котра виходить із розуміння держави географічним організмом, феноменом у просторі.

«Геополітика розглядає простір не тільки й не стільки щодо державних кордонів, скільки з точки зору насиченості цього простору конкретною політикою. Тому за всієї можливості географічного, кількісного вимірювання політичного простору пріоритетним є уявлення про нього як про царини, зони, межі дії політики, влади, політичних ідей, сповідуваних теорій. Домінуючим чинником впливу на світ (регіон, країну тощо) сьогодні дедалі впевненіше стає політичний простір, справжні кордони якого окреслені там, де перестають діяти та чи інша політика, її процеси, ідеї, теорії» [5, с. 58].

Саме геополітика значною мірою визначає стереометрію міжнародної політики. У книзі «Велика шахівниця» З. Бжезинський стверджує, що Америка тепер єдина надвлада, а Євразія – центральна арена земної кулі [2, с. 194]. І хоча гегемонія існувала з прадавніх часів, однак глобальне верховенство США вирізняється швидкістю своєї появи (упродовж одного століття), всесвітнім розмахом і способом застосування. Загалом він аргументовано довів, що чим далі, тим більше правила світової політики і міждержавних взаємин визначають не ідеологічні акценти, а геополітичні аргументи. Саме реалії геополітичного гатунку набувають вирішальних ознак, коли йдеться про необхідність зробити знаковий крок на міжнародній арені.

Ретроспективний огляд засвідчує, що геополітичні доктрини можна поділити на глобальні, які стосуються моделювання розподілу політичних сил та центрів у межах усього світу чи великих культурно–цивілізаційних регіонів, та національно–державні, які виходять з географічних передумов та інтересів окремих держав і націй. Такий поділ є відносним, адже часто національно–державні геополітичні доктрини набували глобального значення, за ідеями глобального характеру приховувалися вузькі національно–державні інтереси.

Так, сформульовані Ж. Боденом уявлення про виразний корелятивний зв'язок суспільства із середовищем згодом були розвинені Ш. Монтеск'є, який писав: «Якщо невеликі держави за своєю природою повинні бути республіками, держави середньої величини – підкорятися монарху, а обширні імперії – полягати під владою деспота, то звідси випливає, що для збереження принципів правління держава повинна зберігати свої розміри і що дух цієї держави змінюватиметься залежно від розширення і звужень меж її території» [7, с. 266]. На рубежі XIX – XX століть ці уявлення отримали інтелектуальну підтримку вчених, які висунули ідею зіставлення історії людства з історією природи (К. Ріттер), сформулювали антропогеографічні принципи політичних досліджень (Ф. Ратцель, Х. Маккіндер) і електральної географії (А. Зігфрід), обґрунтували найрізноманітніші сценарії міжнародної стратегії держав (К. Хаусхофер, А. Мехен), оформивши самостійні наукові напрямки – політичну географію та геополітику.

Загалом, впродовж еволюції географічної парадигми як форми політичної думки вирішальне значення в поясненні

природи політики відводилося різним чинникам, наприклад, «Хартленду» – серединному «серцю» землі, що включає райони Євразії (Х. Маккіндер), «Римленду» – котрий віддзеркалює міць океанічних держав (Н. Спайкмен), факторам «грунту», які характеризують положення країни, її простір та межі (Ф. Ратцель) або ж різним тенденціям розвитку географічного середовища. Проте, сутність підходу географічної парадигми залишалася первісною: особливості перебігу політичних процесів залежать від географічного середовища та ієрархії його компонентів. Сенс даної парадигми А. Тойнбі сформулював так: перспективи розвитку цивілізацій перебувають у безпосередній залежності від ступеня ворожості середовища. Сутність же політичного мистецтва полягає в протистоянні цим силам. Воно є відповіддю на виклики середовища. К. Хаусгофер насамперед є одним з розробників ідеї панрегіоналізму. Оскільки перспективи широтного розширення великих держав, на його думку, стали обмеженими, то вони увійшли у фазу меридіональної експансії.

Витоки геополітики пов'язують з деякими концептуальними положеннями відомого німецького географа Ф. Ратцеля, викладеними в його працях «Законопросторового росту держав», «Політична географія», «Море як джерело могутності народів». Він розглядав держави як біологічні організми, що мають певні цикли розвитку, обґрунтовуючи таким чином потребу у розширенні їхнього життєвого простору. Тільки значний простір може забезпечити домінуючі позиції держави в світі. Вчений обґрунтував можливість створення світової держави (Weltmacht).

А. Меган основну увагу приділив впливу морів і океанів на історичний розвиток людства. Він вивів шість фундаментальних чинників ефективного розвитку і збереження морської сили: географічне положення, фізична «відповідність» держави (природа її узбережжя чи наявні у держави природні гавані, естуарії, затоки і т.п.), обширність території, кількість жителів, національний характер (комерційні устремління і морська сила реально базуються на миролюбності і широкій торгівлі), управлінський характер (чи управлінська політика реагує на вигоди від сприятливих можливостей, пов'язаних з природними та демографічними особливостями, від яких залежить морська сила).

Очевидно, що детермінативний вплив природного середовища на політику не може пояснити всі фактори її формування і розвитку, а відтак – і сформулювати достовірний і вичерпний концептуальний образ політики. Сучасний період ускладнив інтерпретацію геополітики, ввівши нові одиниці вимірювання, способи узагальнення відомостей тощо [8, с. 32–33]. Так, деякі теоретичні підходи істотно пом'якшили однозначність геодетермінізму. Наприклад, представники школи «людської географії» (Ж. Брюн) стверджують, що географічне середовище утворює «лише канву людської діяльності», даючи людині можливість «вишивати по ній свій малюнок». Ідеї цього географічного посіблізму (фр. *possibilite* – можливість) значно поживили й посилили теоретичну аргументацію географічної парадигми, дозволяючи більш гнучко й реалістично пояснювати вплив природного середовища на суспільну свідомість і політичні процеси.

Нерозривний зв'язок даного концептуального підходу з практичними проблемами, тобто можливість пояснити

з його допомогою ті чи інші аспекти поведінки держав та інших політичних акторів, сприяла формуванню особливої галузі політологічних знань – геополітики [11, с. 70]. Спочатку завдання геополітики вбачалася в аналізі географічного впливу на відносини світової політики, пов'язані зі збереженням територіальної цілісності, суверенітету й безпеки. Згодом представники геополітики стали більш широко інтерпретувати відносини політично організованого співтовариства і територіального простору, намагалися виявити особливу логіку владних взаємодій, сформовану державами залежно від географічних чинників (наявності сухопутних або морських кордонів, протяжності територій тощо).

Останніми роками все більш впливовим стає тлумачення геополітики як сукупності фізичних та соціальних, матеріальних та моральних ресурсів країни, що складають той потенціал, використання якого (а в деяких випадках навіть просто його наявність) дозволяє державі домагатися своїх цілей на міжнародній арені. Одним з його представників є П. Галлуа – генерал військово-повітряних сил, спеціаліст з ядерної зброї, професор, автор цілого ряду праць з геополітики та міжнародних відносин. Він вважає, що сучасна фаза геополітичного розвитку світу характеризується провідною роллю ракетно-ядерної, зброї. І саме володіння нею вирівнює сили ядерних держав незалежно від їх географічного становища, чисельності населення тощо. Недооціненою, в його інтерпретації, є роль масової поведінки людей, що не враховувала традиційна геополітика. Він прирівнює до ядерної могутності рівень засобів масової інформації та зв'язку, втручання населення в політику, доступ терористів до зброї масового знищення, їх проникнення на атомні електростанції.

П. Галлуа виокремив три історичні фази в еволюції геополітики: 1) існування протогополітики (від ранніх часів людського розвитку до першої промислової революції), для якої був характерний географічний фаталізм; 2) хижачка експлуатація людиною навколишнього природного середовища, що врешті-решт привело до загострення глобальних проблем, виникла загроза існування людства; 3) «фаза бумеранга», коли природа починає «мстити» людині, змушуючи їх «рахуватися з собою». На цьому етапі з'являється потреба в узгоджувальній діяльності членів міжнародного співтовариства і виробленню загальнопланетарної геополітики. На глибоке переконання П. Галлуа настають часи неконфронтаційної геополітики – науки, яка вивчає відносини між владною політикою у міжнародному плані та тими географічними межами, в яких вона проводиться. Очевидно, мав рацію Кристофер Елліот який зазначав: «Ідеї, подібні до імперій та рас, мають свої природні межі» [12, с. 12].

На відміну від геополітичних концепцій, які пропонували розширення простору за рахунок нових територій (колоній), П. Тейлор, англійський географ, автор концепції «циклів гегемонії», пророкує панування в виробничстві, торгівлі та фінансовій сфері. Французький географ, економіст і політик Ж. Агталі вважає, що панування ліберальних цінностей, ринкових відносин та інформаційних технологій формується на принципах геоekonomіки. Наступила «ера грошей». Світ стає єдиним і однорідним, а тому геополітичні цінності, які домінували до цього часу, відходять на задній план. На передній

план виходять центри світових бірж, корисні копалини, інформаційні центри, великі підприємства.

Надання економічним індикаторам статусу ключових геополітичних факторів сучасності не суперечить сутнісним канонам геополітики, а лише приводить її у відповідність до сучасного статус-кво. Саме економічні розрахунки є пріоритетними при балансуванні співвідношення політичного суверенітету та відкритості для зовнішнього впливу; саме економічне середовище є невід'ємною складовою частиною географічного середовища кожного індивіда і країни. Втім, економічна складова містить не лише перспективи, а й небезпеки, загрози. З цього приводу варто прислухатися до німецького геополітика О. Мауля, який зауважив, що економічне проникнення за своєю суттю є експансіоністським – воно має аналогічний ефект, що й територіальна окупація.

Вперше політичну сферу як інформаційно-комунікативну систему інтерпретував К. Дойч. Застосований ним підхід згодом отримав теоретичне продовження. Зокрема, Ю. Габермас зробив акцент на комунікативних діях і відповідних елементах політики (цінностях, нормах), відрекомендувавши їх в якості основ соціально-політичної дійсності. К. Гаджив розглядає геополітику «як дисципліну, що вивчає основоположні структури та суб'єкти, глобальні або стратегічні напрями, найважливіші закономірності та принципи життєдіяльності, функціонування та еволюції сучасного світового співтовариства» [3, с. 154].

Серед основних напрямків модернізації класичної геополітики є а) відмова від жорсткого детермінізму при оцінці політики тих чи інших держав; б) перегляд уявлень про визначальну роль географічного простору; в) перехід від глобальних геополітичних моделей до регіонального геополітичного аналізу [9, с. 42]. Ідею «технічної держави» сформулював Г. Шельскі, висуваючи на передній план не соціальні, а технічні аспекти політичної організації влади. Відповідно до цього підходу, орієнтиром і водночас засобом діяльності слід вважати логіку сучасної техніки, її вимоги, що мають імперативний характер. Влада технократії, підвищення ефективності використання техніки перетворюють державу і політику в цілому в інструмент раціонального і безпомилкового регулювання соціальних відносин. Згодом у розвиток цих поглядів і в обґрунтування «інформаційного суспільства» низка вчених запропонувала гіперраціоналістське тлумачення політичних комунікацій, відводячи комп'ютерній техніці вирішальну роль у подоланні соціальних хвороб (голоду, фобій, політичних чвар тощо).

К. Мангейм відрекомендував геополітику «географічною філософією мас». Еліас Канетті пов'язує виникнення маси, натовпу з посиленням у людей почуттів солідарності й страху, які «втягує в себе всіх і вся» [4, с. 317]. Гюстав Лебон вирішальне значення відводить фактору уникнення відповідальності: «У натовпі індивід менш схильний приборкувати ці інстинкти, бо натовп анонімний, тому дозволяє всім причетним до нього уникнути відповідальності» [6, с. 168]. Еволюція натовпу двоїста: вона здійснюється в результаті розвитку духовних зв'язків між людьми, а також у спосіб виникнення внутрішніх ієрархічних структур. Наповнення людських відносин у натовпі різними ідеями робить його або «вчичуючим, слухаючим, маніфестуючим», або «діючим» (Габріель Тард), або «танцюючим» (зводячи

сутність діяльності до безцільного акціонізму – Герберт Блумер), або агресивним. Організація та ієрархізація натовпу, вибудовування в ньому внутрішніх зв'язків перетворює його у різновид корпорації – з відповідними стереотипічними, інтерпретаційними, ціннісними та іншими особливостями.

Безперечно, модернізація традиційної геополітики неможливе також без відповіді на деякі «вічні» запитання (на кшталт що слід вважати ідеалом – однополярність, біполярність чи поліцентризм?) та уточнення геополітичних категорій і понять – зокрема, інтересів (якими вони мають бути – національними чи державними?), державної потужності, експансії, балансу сил тощо. Разом з тим виразних ознак набули щонайменше два типи факторів, геополітичне значення яких з часом або залежно від конкретного об'єкта може змінюватися. В першому випадку йдеться про роль військової сили при розв'язуванні геополітичних проблем; зразком фактора другого типу є кількість населення.

Оновлена версія геополітики вимагає доповнення географічних факторів іншими значущими на сучасну пору критеріями, котрі у взаємозв'язку формують геополітичну модель сучасного світу. Необхідно також переглянути ієрархію таких критеріїв. Врахування нових факторів при аналізі сучасної і перспективної геополітичної структури світу та її змісту має неабияке значення. Насамперед до таких нових чинників слід віднести посилення впливу економічних процесів на еволюцію геополітичної ситуації на планеті. Це сучасна аналогія «Realpolitik» – німецького терміну, який століття тому вказував, що для досягнення поставленої мети необхідно використання насамперед силових методів.

Список використаних джерел

1. Аптер Д. И. Сравнительная политология: вчера и сегодня // Политическая наука. Новые направления / Под ред. Р. Гудина, Х.–Д. Клигемана. – М., 1999. – 422 с.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
3. Гаджив К. С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – 384 с.
4. Канетти Э. Масса // Психология масс. Хрестоматия. – Самара, 1998. – 386 с.
5. Лазоренко Олена В., Лазоренко Олена О. Футурологія політики // Сучасність. – 1999. – №9. – С.52–60.
6. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: «Макет», 1995.
7. Монтескье Ш. Е. Избранные произведения. – М.: Наука, 1955. – 314 с.
8. Плешаков К. В. Геополитика в свете глобальных перемен // Международная жизнь. – 1994. – №10. – С.32–34.
9. Поздняков Э. А. Геополитика. – М.: Прогресс; Культура, 1995. – 96 с.
10. Тихонравов Ю. В. Геополитика. – М.: ИНФРА–М, 2000. – 368 с.
11. Цымбурский В. Л. Геополитика как мироведение и род занятий // Полис. – 1999. – №4. – С.68–77.
12. Eliot Ch. Hinduism and Buddhism. Vol.1. – London. 1921.

References

1. Apter D. I. Sravnitel'naja politologija: vchera i segodnja // Politicheskaja nauka. Noveje napravlenija / Pod red. R. Gudina, H.–D. Klingemana. – M., 1999. – 422 s.
2. Bzhezins'kij Z. Velyka shahivnycja. – L'viv – Ivano-Frankivs'k: Lileja-NV, 2000. – 236 s.
3. Gadzhiev K. S. Geopolitika. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1997. – 384 s.
4. Kanetti Je. Massa // Psihologija mass. Hrestomatija. – Samara, 1998. – 386 s.
5. Lazorenko Olena V., Lazorenko Olena O. Futurologija polityky // Suchasnist'. – 1999. – №9. – S.52–60.

6. Lebon G. Psihologija narodov i mass. – SPb.: «Makets», 1995.
7. Montesk'е Sh. E. Izbrannyye proizvedeniya. – M.: Nauka, 1955. – 314 s.
8. Pleshakov K. V. Geopolitika v svete global'nyh peremen // Mezhdunarodnaya zhizn'. – 1994. – №10. – S.32–34.
9. Pozdnjakov Je. A. Geopolitika. – M.: Progress; Kul'tura, 1995. – 96 s.
10. Tihonravov Ju. V. Geopolitika. – M.: INFRA–M, 2000. – 368 s.
11. Cymburskij V. L. Geopolitika kak mirovedenie i rod zanjatij // Polis. – 1999. – №4. – S.68–77.
12. Eliot Ch. Hinduism and Buddhism. Vol.1. – London. 1921.

Lavruk T. P., candidate of political sciences, associate professor of philosophy, philosophy of law and legal psychology, Ivano–Frankivsk University of Law named Korol' Daniel of Galich (Ukraine, Ivano–Frankivsk)

The concept of geopolitics: spatial and economic determinants

The geopolitical reality of modern times is contradictory, which makes the need for meticulous attention to conceptual studies of its transformation. The prevalence of geographical determinants in the classical theory has proved by relevant aspects of the global political process. A spatial factor as a main one has been supplemented with economic foundations, which has modernized both the geopolitics and the fundamental aspects of scientific hypotheses.

Keywords: geopolitical validity, interpretation, transformation, content parameters, geographical factor, economic determinants.

Лаврук Т. П., кандидат политических наук, доцент кафедры философии, философии права и юридической психологии, Ивано–Франковский университет права им. Короля Данила Галицкого (Украина, Ивано–Франковск)

Концепт геополитики: пространственная и экономическая детерминанты

Геополитическая действительность современности противоречивая, что обуславливает необходимость пристального внимания к концептуальным обоснованиям ее трансформации. Превалирование географической детерминанты в классических теориях обоснованно соответствующими аспектами мирового политического процесса. Пространственный фактор как базовый дополнен экономическим, который модернизировал и саму геополитику, и основополагающие аспекты научных гипотез.

Ключевые слова: геополитическая действительность, интерпретация, трансформация, содержательные параметры, географический фактор, экономическая детерминанта.